

## KUTADGU BİLİĞ VE DİL

**Muhammed DORUK\***

Türkler, 751 yılında Araplar ve Çinliler arasında yapılan Talas savaşında Arapların tarafını tutarak kadim düşmanları olan Çin'e karşı üstünlük sağlamışlardır. Bu savaş, hem Türk tarihi açısından hem de dünya tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu savaş neticesinde kâğıt, matbaa ve tekerlek gibi kültür taşıyıcıları Araplar ve Türk tarafından öğrenilmiştir. Özellikle Çin'in dışında Semerkant'ta kâğıt üretilmeye başlanmış ve Semerkant bir kültür şehri haline gelmiştir.

Talas muharebesi birçok kaynakta Türklerin İslamiyeti kabul etmedeki ilk aşaması sayılır (Ercilasun 2004: 128). Savaştan sonra Türkler, boylar halinde İslamiyeti kabul etmeye başlamışlardır. Türkistan coğrafyası İslamlaşma sürecine girmiş, artık bu dönemden sonra kurulan Türk devletlerinin adı Türk-İslam devleti olarak anılmaya başlanmıştır. İşte bu devletlerden biri olan Karahanlılar, İslamiyeti resmî din ilan eden ilk Türk devletidir.

Karahanlı hükümdarları sanat ve bilime değer veren kişilerdi. Buhara ve Semerkant'ı kültür şehri haline getirmişler, birçok bilim adamını ve sanatçıyı himayeleri altına almışlardı. Bu sanatçılardan biri de 1069 yılında Kâşgar'da, Türk edebiyatının ilk siyasetnamesi ve mesnevisi olan Kutadgu Bilig'i yazan Balasagunlu Yusuf Has Hacıp'ti. Yusuf Has Hacıp soylu bir ailelendendi. İyi bir eğitim görmüş, Arapçaya ve Farsçaya hâkim biriydi. Eflatun'u, Aristo'yu ve kendinden önceki âlimleri okumuştur. Yusuf Has Hacıp takva sahibi bir zattı. Ona "Haciplik" makamını eserini sunduğu Tavgaç Buğra Han vermişti (Külekçi 2011: 11).

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacıp'in bildiğimiz tek eseridir. "Mutluluk veren bilgi" şeklinde günümüz Türkçesine aktardığımız eserin bugün bilinen üç nüshası mevcuttur. Herat nüshası Uygur harfleriyle 1439 yılında istinsah edilmiştir. Bu nüsha Viyana Saray kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Hidiv (Mısır) nüshası ise Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. 1896 yılında Mısır'da ortaya çıkan bu nüsha bugün Kahire'deki Hidiv Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Son nüsha ve en tertipli olanı Fergana nüshasıdır. Arap harfleriyle istinsah edilmiş olup Özbekistan'ın başkenti Taşkent'teki Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesindedir (Üşenmez 2001: 565-580).

\* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Yüksek lisans öğrencisi, el-mek: mdoruk209@gmail.com

Yusuf Has Hacıp'in kaleme aldığı bu değerli eseri, dil ve muhteva yönünden oldukça zengin olması sebebiyle hem Türkoloji dünyasına hem de diğer alanlara kaynaklık etmektedir. Kutadgu Bilig üzerine Türkiye'de ve yurtdışında birçok çalışma yapılmıştır. Türkiye'de ilk ciddi çalışmayı Reşit Rahmeti Arat yapmıştır.<sup>1</sup>

Kutadgu Bilig, 6645 beyit ve 82 baptan meydana gelmektedir. Esere sonradan ilave edilen 77 beyitlik manzum bir bölüm mevcuttur. Eser, Aruzun *Fe'ülün/Fe'ülün/ Fe'ülün/Fe'ül* vezni ile yazılmıştır. Eserini Karahanlı hükümdarı Tavgaç Uluç Buğra Han'a sunan Yusuf Has Hacıp, ödül olarak sarayın en üst düzey yazarı makamı olan "Has Hacıplik" makamına getirilmiştir.

Kutadgu Bilig, klasik şark mesnevi geleneğine göre tertip edilmiştir. Tanrının methiyle başlar ve baplar halinde naat bölümü, sahabelerin övgüsü, eserin sunulduğu şahıs ve bahar tasvirleriyle devam eder. Kutadgu Bilig'in muhtevası oldukça zengindir. Konu ve fikir dünyası açısından baktığımızda Yusuf Has Hacıp eserini dört sembolik öge üzerine kurmuştur. Bu dört temel unsura yüklemiş olduğu anlam dünyası üzerinden eserde vermek istediği dört temel unsuru sıralar. Bunlardan ilki "adalet"tir. Adalet kavramını simgeleyen hükümdar "Kün Togdı"dır. Her şeyden önce Kün Togdı, adaletli bir hükümdardır. Kün Togdı'nın adaletli oluşu onun topraklarının genişlemesine vesile olur. Bütün yük omuzlarına bindiği için bir yardımcıya ihtiyaç duyar. Eserin ikinci kahramanı olan Ay Toldı bu safhada ortaya çıkar. Ay Toldı, Kün Togdı'nın daveti ve isteği üzerine hükümdarın huzuruna gelir ve ona kendini tanıtır. Ay Toldı "saadet"i ve "devlet"i temsil eder. Ay Toldı'nın sohbet ehli oluşu hükümdarın hoşuna gider. Adının neden Ay Toldı olduğundan bahsettikten sonra saadet, dil, devlet işleri gibi konularda hükümdara tavsiyelerde bulunur. Hükümdarın darda kaldığı, üzerinde ikileme düştüğü konularda Ay Toldı onun danışmanlığını yapar. Bir süre sonra Ay Toldı ölür. Ardından eserin üçüncü kahramanı, Ay Toldı'nın oğlu, Ögdülmüş dâhil olur. Ögdülmüş, "aklı ve bilgi"yi temsil eder. O, eserin akıl ve mantık kısmını temsil eder. Eserin dördüncü ve son kahramanı olan Odgurmuş karşımıza çıkar. Odgurmuş ise, "akıbet"i, züht ve takvayı temsil eder. Münzevi hayat yaşar. Bey, onu halkın içine karışması konusunda şehre davet eder. Odgurmuş Yusuf Has Hacıp'in dünya ve ahiret inancını simgeler. Bu dört sembolik ögenin etrafında olaylar karşılıklı konuşmalarla devam eder. Yusuf Has Hacıp, bu kahramanlar üzerinden bir yandan dünya görünüşünü dile getirirken diğer yanda da "ideal insan" tipini ortaya koyar. Bu bakımdan Kutadgu Bilig birçok coğrafyada okunmuş ve itibar görmüştür. Yusuf Has Hacıp'in tavsiyeleri tüm dünya milletleri için geçerlidir. Eserin baş kısmına eklenen bölümde Çinlilerin Kutadgu Bilig için, *Edebü'l-Müluk*;

1 Daha fazla bilgi için bkz. ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig, I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Maçinlilerin *Enisü'l-Memalik*, İranlıların ise *Şehname* dediklerini bildirilir. Ayrıca Kafesoğlu Kutadgu Bilig'in her şeyden önce bir siyasetname özelliği gösterdiğini söyler (Kafesoğlu 1980: 33-34).

Kutadgu Bilig'in birçok konuya açıklama getirdiğini daha önce zikretmiştik. Bu konulardan biri de "dil" konusudur. Kutadgu Bilig'in VII. bap *Til Erdemin Münin Asıgın Yasın Ayur* "Dilin Erdemini, Kusurunu, Faydasını ve Zararlarını Anlatır" ve XIX. bap *Ay Toldı İligke Erdemin Söz Asıgların Ayur* "Ay Toldı Hükümdara Dilin Erdemlerini Söyler" (Arat 1991: 33-35;112-121) şeklindedir. Yusuf Has Hacıp, bu baplarda dilin önemi ve meziyetleri üzerinde durur. Derin bir felsefeyle dil olgusuna yaklaşır ve edinmiş olduğu gözlemlerini ve tecrübelerini dile getirir. Kemiksiz olan dile çeşitli vasıflar kazandırarak döneminin ahlak ve kültür değerlerini sorgular. Anlatmış olduğu şeylerin temelinde de İslam anlayışı vardır. Çünkü Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig'i Budizme karşı İslamiyeti savunmak için kaleme almıştır (Yavuz 2007: 145-146). Eserde çeşitli atasözleri ve deyimlerle zenginleştirilmiş bir anlatımın yanı sıra akıcı ve anlaşılır bir üslubun tercih edilmesindeki gaye, Yusuf Has Hacıp'in halka inme arzusudur. Örneğin bir atasözünü kolayca nazma çekip eserindeki kahramanlarının dilinden kolay bir şekilde söyleyebilmektedir.

*ukuş körki til ol bu til körki söz  
kişi körki yüz ol bu yüz körki köz (274)*

"Akıllı güzelleştiren ve süsleyen dildir; dili güzelleştiren de sözdür. Kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü de gözdür."

Yusuf Has Hacıp, her şeyden önce iyi bir okurdur. Halkın içinden biri olduğunu rahatlıkla anlayabiliriz. Onun öne sürmüş olduğu fikirler ve bu fikirlere getirmiş olduğu felsefi ve sosyolojik açıklamalar döneminin önde gelen aydınlarından biri olduğunu ayrıca göstermektedir. Bugün biz, Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lügati't-Türk*'ündeki kültür unsurlarını dilsel boyutta görürken Kutadgu Bilig'de bu unsurların günlük hayata yansımalarını görürüz. Eserin birçok babında olduğu gibi "dil" ile ilgili olan baplarda da Yusuf Has Hacıp sık sık uyarıya başvurur. Hükümdarı yani Kün Togdı'yı Ay Toldı ile olgunlaştırır. Ay Toldı, Yusuf'un tecrübeleri ve hayata bakış açısından başka bir şey değildir. Ay Toldı Kün Togdı'ya:

*biliglig sözün sen eşit özneme  
ayıtmasta aşnu sözün sözleme (960)*

"Bilgilerin sözünü dinle, ona itaat et, sana sorulmadan da söze başlama." diyerek "söz dinlemenin" dönem için önemli bir şey olduğunu bildirir. Çünkü o dönemde bugünkü gibi görsel ve yazılı iletişimin olmaması dinleme kültürünün

o dönem için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Yusuf Has Hacıp bu yönüyle iyi bir gözlemcidir. İnsanı değerli kılan şeyin dil olduğunu, dili güzel olan, iyi tabiatlı insanların her zaman toplumda itibar sahibi olduğunu şöyle ifade eder:

*tili birle yalnu... sözi sözlenür  
sözi ya...şı bolşa yüzi suwlanur* (275)  
“İnsan sözünü dili ile söyler; sözü iyi olursa, yüzü aydınlanır”

Diğer taraftan ona göre, dilden çıkan her sözün mutlak bir gayesi olmalıdır. Çünkü lüzumsuz konuşmak boş bir uğraştır. Kendinden makam olarak büyük birinin huzurunda bunu yapmak ahmaklıktır. Ay Toldı dilinden der ki:

*ta...ı télve munduz kişi bu bilin  
ayıtmadı beglerke açsa tilin* (963)

“Yine işit ey hükümdar, beylerin huzurunda kendisine bir şey sorulmadan konuşan kimse de ahmadır, delidir.”

Kün Togdı bir gün Ay Toldı’yı davet eder. Ay Toldı, konuşmadan beyin huzurunda bekler. Bunu gören Kün Togdı merak eder, niçin konuşmadığını sorunca Ay Toldı gayet sakin şekilde ona şu cevabı verir:

*kişiğ kim okısa kereklep tilep  
ol o... sözlegü aşnı sözni ulap* (961)

“Kim birini konuşmak için davet ederse söze ilk olarak o başlar”

Ay Toldı burada söz söylemenin büyük bir erdem olduğunu, beylerin huzurunda söze nasıl başlanılması gerektiğini ifade eder. Çünkü ona göre konuşmanın bir amacı vardır. Amaçsız söz, boş bir uğraştır. Davet eden kişi de şüphesiz söze başlayan olmalıdır. Kendisine bir şey sorulmadan konuşan hakkında da hükümdara şunları der:

*ayıtmazda aşnu sözüğ sözlese  
köni sözledi kim ay yıl...ı tise* (962)

“Kendisine soru sorulmadan söze başlayan birine “hayvan” dense yeridir.”

Ay Toldı, hükümdara yersiz konuşulmaması gerektiğini vurgularken bir başka beyitte de zamansız söylenen sözün insanın başına nasıl belalar açtığını şu sözleriyle sağlamlaştırır:

*...ara baş yağısı ...ızıl til-turur  
neçe baş yédi bu ta...ı ma yéyür* (966)

“Kara başın düşmanı dildir, o nice başlar yedi halen de yemekte.”

Türk tefekkür şahsiyetlerinden olan ve Yusuf Has Hacıp gibi geçmişten günümüze seslenen Yunus Emre de bir dörtlüğünde yukarıdaki beyitteki anlamı veren sözleri söyler:

*Söz ola kese savaşı  
Söz ola bitire başı  
Söz ola ağulu aşı  
Bal ile yağ ede bir söz*

Yusuf Has Hacıp, iyi bir gözlemcidir. Devrinin çarpık düzenini eserine yansıtırken okuyucusuna sürekli uyarılarda bulunur. Onun çağdaşı olan Kaşgarlı Mahmut'un derlemiş olduğu bir atasözünde "Dil ile düğümlenen diş ile çözülmez" ifadesi dilin başa açtığı beladan kolay kolay kurtulmanın mümkün olmadığını belirtir. Bir başka beyitte Yusuf Has Hacıp şöyle der:

*til arslan-turur kür eşikte yatur  
ayā ewlig er sa... başıñnı yéyür (162)*

"Dil arslan gibidir eşikte bekler. Ey ev sahibi, ondan sakın, dikkat et başını yer."

Dil küçük bir organdır ama insanı deyim yerindeyse vezir de eder rezil de. İnsan diliyle tartılır, itibarı dilinden çıkan sözledir. İçinde düşünce barındırmayan, rastgele söylenmiş sözü kabul etmeyen Mevlana şöyle der:

*Suskunluğum asaletimdendir  
Her lafa verilecek bir cevabım var  
Lakin bir lafa bakarım laf mı diye  
Bir de söyleyene bakarım adam mı diye?*

Yusuf Has Hacıp de boş konuşanların topluma zarar verdiğini bilir. Bu vaziyetten uzak durulması gerektiğini üstüne basa basa vurgular. Çünkü Yusuf Has Hacıp, İslamî gayeyle eserini vücuda getirirken zihninde tasarladığı ideal insan tipini her yönüyle mükemmel bir metaforma sokmaya çalışır. Bu gaye eserin hemen hemen her yerinde kendini gösterir. Çünkü İslama göre insan az konuşmalı, çok tefekkür etmelidir. Yusuf Has Hacıp de bunu bildiği için dil ile söylemiş olduğu sözlerin neredeyse tamamında insanın dilini tutmasını ve söz söylerken dikkatli olması gerektiğini vurgular. Ona göre insana sıfat kazandıran dildir, dil ile insan kuta erişir. Dilini tutan hem başını kurtarır hem de ömrünü uzatır:

*...ızıl til ...ılur ...ısğa yaşlığ séni  
esenlik tilese ...atıg bas anı (964)*

"Kızıl dil senin ömrünü kısaltır; selamet dilersen onu sıkı tut."

Az konuşup çok düşünmek gerekir, çok konuşanın yalanı da çok olur. Fikirsiz söz, temelsiz ev gibidir. Hiçbir işe yaramaz. Yıkılmaya müsaittir. Fikirle yoğrulmuş akıldan doğru sözler çıkar. Dilini gözetan insan akıllıdır fakat insanın başına belalar açabilen dil kemiksizdir. Ay Toldı şöyle seslenir:

*negü tér eşitgil özin ...ısgan er  
esen tirlür inçin özin başgan er (965)*

“Diline hâkim olan insan ne der işit: Kendisine hâkim olan insan rahat ve huzur içinde yaşar.”

Yusuf Has Hacıp bu uyarıları yaparken reçetesini sunar. Kün Togdı’nın sorularına cevap verirken doyurucu bir şekilde ifade etmek istediği şeyleri tek tek söyler. Kün Togdı’nın Ay Toldı’ya olan hayranlığı sorularına verdiği bu güzel cevaplarla her geçen gün artar. Yine bir gün Ay Toldı’yı huzuruna davet eder ve ona şu soruyu sorar:

*bu til yası aydın eşittim anı  
anıñ asğı bar mu ayu bér köni (982)*

“Dilin zararlarından bahsettin. Şimdi bana dilin yararından doğruca bahset.” Ay Toldı burada Kün Togdı’ya dilin kötü taraflarının olduğu kadar faydalarının da olduğunu anlatmaya başlar:

*bu ay toldı aydı söz asğı telim  
...ayu sözleyü bilse uş bu tilim (984)*

“Ay Toldı dedi ki: Eğer dilim dönerse sana bu dilin faydalarını söyleyeyim; dilin faydaları çoktur.” Buradan itibaren Ay Toldı, boş söz ve yerinde söylenen söz arasındaki farkları örnekler vererek ifade eder:

*yawa söz biligsiz tilindin çı...ar  
biligsiz kişig bilge yıl...ı atar (985)*

“Boş sözler bilgisizin ağzından çıkar ve boş söz söyleyene âlimler hayvan der.”

Her mesleğin güzelliğini ve inceliğini ustası bildiği gibi dilin ve sözün kıymetini de âlimler bilir. Ay Toldı der ki:

*...ara ...ıl...ı teñsiz yawa sözlegen  
yawa söz-turur bu ...ara baş yégen (986)*

Boş ve dengesizce konuşan kaba ayak takımıdır; onun başını yiyen de ağzından çıkan bu sözleridir.”

Yusuf Has Hacıp boş ve gereksiz konuşanların itibarsız olmalarını onların kaba ve kötü dillerine bağlayarak şöyle devam eder:

*yawa sözlese söz neçe yas ...ılur  
eger sözleyü bilse asğı bolur (987)*

“Söz boş yere söylenirse insanın başına belalar açar; fakat yerinde söylenirse faydalı olur.”

Konuşmak faziletse, susmak en büyük erdemdir. İnsan diline kilit vuramadığı gibi yerli yersiz konuşmada da pek mahirdir. Yusuf Has Hacıp her dönemde dilini tutamayan, başına türlü belalar açan insanları bilip uyarılarda bulunmuştur.

Yeri geldiğinde susmanın en büyük cevap olduğunu, dilini tutanın kendini de kurtardığını Yusuf Has Hacıp bize şu beytiyle nakleder:

*méni emgetür til idi ök telim  
başım kesmesüni keseyin tilim (166)*

“Bana dilim çok eziyetler çektiriyor; başımı kesmesinler, ben dilimi keseyim.” Bir başka beyitte Yusuf Has Hacıp Ay Toldı dilinden bir atasözünü şöyle nazmeder:

*sözünü küdezgil başın barماسun  
tilini küdezgil tişin sınماسun (167)*

“Sözüne sahip ol, başın gitmesin; diline sahip ol, dışın kırılmasın.”

Netice, Yusuf Has Hacıp sözün kıymetini dille tartar. Sözün kıymetli kılan dilin kendisidir. Dile de ancak uyanık ve akıllı insanlar hâkim olurlar. Çünkü onun ne kadar tehlikeli bir şey olduğunu bilirler. Fakat dil keskin bir kılıç olmasına rağmen insanı yücelten belki öldüğünde arkasından onu anımsattıran çok önemli bir değerdir. Yusuf Has Hacıp insanın bir tatlı sözünden başka hiçbir şeyini geride bırakamayacağını şu beyitle ifade eder:

*kişi tuğdı öldi sözi ...aldı kör  
özi bardı yalñuk atı ...aldı kör*

“İnsan doğdu öldü, sözü kaldı bak; kendi gitti, adı kaldı bak.”

Sonuç olarak baktığımızda Kutadgu Bilig zengin muhtevası ve zarif anlatımıyla tarihten günümüze kadar mükemmelliğini korumuş bir eserdir. Onu değerli kılan tek yönlü bir eser olmayışındır. Yusuf Has Hacıp’in derin felsefesi, sosyolojik tespitleri ve kültürel değerleri eserine taşınması Kutadgu Bilig’in birçok alana kaynaklık etmesine vesile olmaktadır. Eserdeki çeşitli konulardan biri olan dil kavramıyla ilgili olan beyitlere açıklık getirmeye çalıştık. Yazarın hem dünya görüşünü hem de tasarlamış olduğu “ideal insan” figürünün dille olan ilişkisini incelemeye çalıştık. Türk kültürünün maddi ve manevi değeri olan bu Kutadgu Bilig’in yazarı Yusuf Has Hacıp’e bu eseri yazdığından dolayı Türk milleti olarak minnettarız.

### KAYNAKÇA

- ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig, I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınevi. İstanbul.
- KÜLEKÇİ, Numan (2011), *Yusuf Has Hacıp ve Kutadgu Bilig*, Toker Yayınları, İstanbul.
- ÜŞENMEZ, Emek (2011), “Kutadgu Bilig (Nemengan /Fergana/ Özbekistan) Nüshası”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacıp ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığı, 26-27 Ekim 2009, İstanbul, TDK Yayınları, Ankara, s. 565-580.
- YAVUZ, Kemal (2007), *Yusuf Has Hacıp ve Kutadgu Bilig*, Tür Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 37, Sayı 37.